

Földvár Miklós István

Napszaki himnuszok a zsolozsmában

Tipológia és történelem

Kérdésünk a liturgikus himnuszéneklés kezdeteire irányul: mit, mikortól és milyen logika alapján énekeltek őseink a tág értelemben vett római rítus napszaki zsolozsmájának himnusszal ékesített vagy legalábbis ékesíthető szakaszain?

Földvár Miklós István (Gödöllő) középkorkutató, liturgiátörténész, az ELTE BTK Latin Tanszékének habilitált adjunktusa, az OTKA-ELTE BTK Vallástudományi Központ Liturgia-történeti Kutatócsoportjának vezetője és a LFZE Egyházzene Tanszékének oktatója.

A téma nem ígérkezik különösebben izgalmasnak. Jóval megelőzve azt a kort, amelyből bármiféle liturgikus könyv fennmaradt, Szent Benedek Regulája tételesen kijelöli az egyes óráknak azt a részét, amikor himnusznak kell elhangoznia. Minden órára kitér, nem különböztet meg sem téli és nyári időszakot, sem vasárnapokat és hétköznapiakat. A tételt hol *Ambrosianum*-nak nevezi, ezzel talán a nagyobb szabású vagy kimondottan Ambrustól származó tételekre utalva, hol az adott óra himnusának (*hymnus eiusdem/earundem* vagy *uniuscuiusque horae*), amivel vélhetően az illető himnusz állandóságát jelzi.¹ Utasításai a szövegkörnyezetben nem tűnnek újításnak, annak sem érzi szükségét, hogy pontosan meghatározza, milyen tételeket értsünk az „adott óra himnusza” alatt. Ennek alapján azt föltételezhetnénk, hogy a VI. század első felének itáliai szerzetesi közegeiben már mindez magától értődött.

Legföljebb az lehet zavarba ejtő, hogy az órómai antifonálék és a római bazilikák zsolozsmájáról szóló ordók (VIII–XII. sz.) egyáltalán nem látszanak ismereni a himnuszt, és a gregorián liturgiának is elmarad olyan archaikus zsolozsmáiban, mint a szent háromnap, húsvét nyolcada vagy a halotti officium...

Liturgikus könyvek csak jóval a Regula utánról állnak rendelkezésünkre, és ezek, ha egyáltalán kitérnek a himnuszok éneklésére, általában nem szolgálnak meglepetéssel. Az időszaktól és ünneptől független himnusz készlet s annak liturgikus beosztása szinte mindig egybeesik azzal, amelyet a római breviárium a legutóbbi időig közölt, eltekintve természetesen a szöveg kora újkori átírásaitól. Kibővítve, de mind a válogatás, mind az elrendezés szintjén fönntartotta ezt a hagyományt még a *Liturgia Horarum* címen közreadott reformbreviárium is. A magyar kutatást különösen gyakran félrevezeti, hogy hajlamosak vagyunk általánosítani mindazt, amiben a római–kuriális–ferences, azaz egy itáliai (és zeneileg diaton) hagyomány megegyezik a magyarországi, azaz egy Alpokon túli (és zeneileg pentaton) hagyománnyal. Látni fogjuk: ez a szemlélet súlyosan

¹ *Benedicti Regula*. Rec. Rudolphus HANSLIK. Hoelder-Pichler-Tempsky, Bécs 1960. (CSEL LXXV). Esetleges azonosításokról Ambrus meghatározott verseivel, ill. ún. ambroszián himnuszokkal: DÉRI Balázs: „Az eszményi napszaki himnusz ciklus”, *Magyar Egyházzene* XXIII (2015/2016) 346.

félrevezető, és figyelmen kívül hagyja számos olyan terület jellegzetes vonásait, amelyeknek gyakorlata kulcsfontosságú a jelen téma földolgozásához is.

A látszólag természetlen fölvetés mégis értékes eredményekre vezet, ha jól kiválasztott forrásoknak teszünk föl helyesen megfogalmazott kérdéseket. Módszertani szempontból ez a föltétel a liturgikus hely (funkció vagy asszignáció), a liturgikus helyet kitöltő „nyersanyag” (tételkészlet) és a kettő tartós, tudatos egymáshoz rendelését, kombinációját rögzítő hagyomány (úzus) hármasságának együttlításával teljesül.

(1) Napszaki himnuszok alatt azokat a tételeket értjük, amelyek a liturgikus év időszakai és ünnepi ciklusától is függetlenek. Használatuk a ma évközinék nevezett időszakokra, azaz a vízkereszt nyolcadnapját követő vasárnaptól a böjtelőig, majd a pünkösd utáni első közvasárnaptól ádventig terjedő hetek ünneptelen napjaira jellemző, de néha túlterjed ezeken a kereteken, egyes himnuszok pedig dallamuk és doxológiájuk változtatása mellett a teljes évet lefedik. A középkor folyamán ez a korlátozott készlet van a legkevésbé kitéve történelmi változásoknak. Nem függ az egyházi év rendjének fokozatos kidolgozásától, az újabb ünnepek bevezetésétől. Mintegy védve van minden olyan alkotói szándéktól, amely új, korszerű irodalmi és zenei anyaggal szeretné leváltani a régebbi nemzedékek örökségét, mert az érintett hétköznapiak, sőt sokszor a közvasárnapok is ritkaságszámba mentek a középkor folyamán: liturgikus tartalmuk többnyire csak elméleti szubsztrátumként lappangott az egész nap-tárat elborító időszakai és ünnepi tételek hordaléka alatt. Érthető, ha hosszú időn keresztül meg tudta őrizni kezdetleges állapotát.

Az asszignáció tehát a vizsgált esetekben a hét napjaira és a zsoltosma hóráira egyszerűsödik, ezeket a továbbiakban a latin terminológiát követő rövidítésekkel írom le:

Nap	Hóra
D <i>dominica</i> (vasárnap)	M <i>matutinum</i> (matutínium: éjszaka)
f2 <i>feria secunda</i> (hétfő)	L <i>laudes</i> (laudes: hajnal)
f3 <i>feria tertia</i> (kedd)	I <i>prima</i> (príma: reggel)
f4 <i>feria quarta</i> (szerda)	III <i>tertia</i> (tercia: délelőtt)
f5 <i>feria quinta</i> (csütörtök)	VI <i>sexta</i> (szexta: dél)
f6 <i>feria sexta</i> (péntek)	IX <i>nona</i> (nóna: délután)
S <i>sabbatum</i> (szombat)	V <i>vesperae</i> (vesperás: este)
	C <i>completorium</i> (kompletórium: lenyugvás)

A rendszert a történelmi adatok megértéséhez azonban kissé árnyalni kell. Egyrészt nem hagyható figyelmen kívül, hogy a vasárnapok és az ünnepek a hagyományos keresztény időszámításban előző este kezdődnek, de nem fejeződnek be (zsidó megfogalmazás szerint: nem „mennek ki”) a következő este beálltával. Ennek megfelelően pl. a szombati nap mintegy elveszti vesperását és kompletóriumát, amelyek már a vasárnaphoz tartoznak, a vasárnap ugyan-

akkor megtartja vesperását és kompletóriumát, nem adja át őket a hétfőnek. A középkori liturgikus érzékelés szerint a vásár- és ünnepnap előestéje hangsúlyosabb és ünnepélyesebb, mint a voltaképpeni vasárnap este, ezért a vasárnaphoz szorosabban kötődő tételek a szombati („első”), és nem a vasárnapi („második”) vesperásban és kompletóriumban várhatók.

Azt is előre kell rögzítenünk, hogy a vizsgált korszak nem látta egyneműnek az évközi időt, hanem különbséget tett annak téli (vízkereszt utáni, farsangi) és nyári (pünkösd vagy Szentháromság utáni, ide értve az őszt is) szakasza között. Közülük a nyári időszak volt az, amely sokszoros terjedelmének megfelelően megszokottabb állapotnak számított. A legföljebb hathetes téli időszak részint a karácsony és a vízkereszt hatása alá került, részint valamiféle liturgiátörténeti „múzeumként” s a hétköznapiság „védett övezeteként” viselkedett: itt őrződött meg számos olyan, valaha egyetemes tétel és eljárás, amelyet az időszakok és ünnepek változó anyaga az év más szakaszain idővel háttérbe szorított. Ilyenkor gyakran a téli, tehát vízkereszt utáni (Ep = *post Epiphaniam*) időszak őrzi az eredetibb vagy kidolgozottabb megoldásokat, s a nyári, vagyis Szentháromság utáni (Trin = *post Trinitatem*) időszak mutatkozik fogékonyak bizonyos újításokra vagy egyszerűsítésekre. A források tanúsága szerint többször érezhették úgy, hogy a téli–nyári (Ep/Trin) felosztás terjedelmi aránytalanságán változtatni kell: ilyenkor a téli rend tért vissza az őszi vagy legkésőbb az októberi hetek beálltával is.

(2) Napszaki himnuszokként alig több mint harminc tétel volt használatban, de megtévesztő lenne, ha a liturgikus elemzéseknél szokásos módon csak önálló tételekként hivatkoznánk rájuk. A napszaki himnuszok ugyanis jól megragadható csoportokat és sorozatokat alkotnak, részint immanens tulajdonságaik alapján, amilyen az egyes versek metruma, strófaszáma, tematikája, szóhasználata és általában stílusa. Nem kell azt föltételeznünk, hogy a használó közösségek pontos irodalomtörténeti értesülések birtokában voltak, mégis világosan érzékelték, párokba, csoportokba rendezhették az egymáshoz hasonló költeményeket. Elkülöníthették egyfelől az ambrusi, azaz doxológia nélkül nyolcstrófás, szabályos jambikus dimeterekben íródott, gondolatgazdag himnuszokat,² és a doxológiával együtt háromstrófás, szigorúbb vagy lazább szerkesztésű szapphói strófákban írt, csinos, de nem különösebben mély értelmű „tingli-tanglikat”. Másfelől még a felületes zsolozsmázó is érzékelte a teremtes napjait megéneklő ún. *de creatione*-sorozat, a vasárnaptól péntekig terjedő, következetesen négystrófás, azaz felezett-ambrozián vesperáshimnuszok összetartozását.³

² Ld. folyóiratunkban: DÉRI Balázs: „Szent Ambrus, a himnuszalkotó”, *Magyar Egyházzene* IV (1996/1997) 443–462.

³ Egy „eszményi”, absztrakt, a történetiségtől (legalábbis ami a valós, megragadható összeállításokat illeti) részint elvonatkoztató himnuszrend elemzésének kiindulópontjaként ld. DÉRI Balázs: „Az eszményi napszaki himnuszcyklus” (1. jz.) 345.

Más sorozatokat igazán csak a következetes használat érlelt össze. A matutínium himnuszai nem állnak távol ciklikusság dolgában a vesperáshimnuszoktól. A sorozat egy szabályos ambrusinak tetsző verssel tehető teljessé, de hiányzik egy, a hatrészességet megszilárdító teológiai tematika, és egy-egy alkalommal a strófaszám is eltér a szabványos négytől. Végül, ami a laudeshimnuszokat illeti, ezek semmivel sem viselkednek kevésbé sorozatként, mint a vesperás vagy a matutínium himnuszai, de összetartó erejük kisebb: különböző korú, szerzőjű, strófaszámú és stílusú darabok rendelődtek egymáshoz egyszeri döntés vagy pusztán a megszokás alapján.

(3) A források válogatásának célja, hogy mintegy mögé hatoljunk a történelemnek. Ez akkor válik lehetségessé, ha lényegében egykorú, de különböző tartalmú források összehasonlítása olyan értelmes mintázatokhoz vezet, amelyek különféle állapotok, történelmi korszakok lenyomataként értelmezhetők. A megközelítés azért alapvető fontosságú, mert a liturgikus himnuszhasználat fejlődéséről az objektív kronológia szintjén nincs adatunk: ahogy a bevezetőben hangsúlyoztam, Szent Benedek évszázadokkal a legkorábbi fennmaradt római liturgikus könyvek előtt kész, sőt megállapodott szokásként beszél a himnuszok használatának a mi közelmúltunkig érvényes módjáról. Annál különösebb, hogy ez a mód, jóllehet többségi, nem kizárólagos még a kora újkorban sem.

A források régisége helyett ezért diverzitásukra törekedtem, vagyis arra, hogy bennük arányosan és a lehető legnagyobb földrajzi kiterjedésben tükröződjék a római rítusterület változatossága. A vizsgálatból kizártam a Benedek-regulától közvetlenül függő monasztikus hagyományokat, csak az ún. szekuláris, tehát székesegyházi úzusokat és az azokhoz hasonló szerzetesrendi gyakorlatokat vettem figyelembe. Ez utóbbiak általában szorosan kötődnek ahhoz az egyházmegyes környezethez, amelyből származnak, így a premonstreiek, dominikánusok, kármeliták a mai Franciaország északi és középső területeihez, a pálosok Magyarországhoz, a ferencesek Itáliához.

Hetvenhárom különböző úzusú, de biztos eredetű és az adott úzust hitelesen képviselő forrást dolgoztam föl.⁴ Megközelítőleg teljes képet ennek a mennyiségnek csak két- vagy háromszorosa alapján kapnánk az európai liturgiaváltozatokról, de ez a forrásanyag is egyenletesen fedi le a kutatott területet és időszakot. A mellékelt térképvázlaton jól látszik, hogy a legsűrűbben adatolt terület megegyezik az egykori Frank Birodalom törzsterületével, a mai Észak-Franciaországnak megfelelő Neustria, és a mai Németalföldet és Északnyugat-Németországot magába foglaló Austrasia országrészeivel. Ezt egészítik ki a ritkásabb egyházszervezetű határőrvidék későbbi alapítású szász, cseh, morva, lengyel és magyar központjai, Skandinávia, a Brit-szigetek, Dél-Franciaország, Ibéria és Itália. Ezek közül egy-egy hagyomány elemzéséből nem lehetne történeti következtetéseket levonni, mivel senki és semmi nem akadályozhatott

⁴ A források felsorolását ld. a tanulmány végén!

meg egyetlen úzúst sem abban, hogy egy adott történelmi pillanatban újításo-
kat vezessen be. Ha azonban egyes térségekre vagy egyházmegyék egész nem-
zedékére érvényes tendenciákat sikerül kimutatnunk, akkor azok a szórványos
kivételek mellett is rávilágíthatnak a himnuszhasználat egyes lehetőségeire és
e lehetőségek logikai sorrendjére, amely legalábbis nem kizárt, hogy időbeli
sorrendnek is megfelel.

Az alábbiakban sajátos sorrendet követek. Az egyes órák himnuszait nem a napi zsolozsma sorrendjében tárgyalom, hanem diverzitásuk szerint haladok: azt veszem figyelembe, hogy egyáltalán mely órákban legáltalánosabb a himnusz mint műfaj használata, illetve hogy mennyire változatos a tételkészlet, amelyből az egyes úzusok válogatnak. Amint liturgiaváltozatok összehasonlításakor általában, figyelmünket elsősorban arra a köztes tartományra lesz érdemes irányítani, amely a széles körben elterjedt jelenségek és az egészen szórványos vagy egyedi megoldások között húzódik. Az előbbieket, azaz a széles körben elterjedt megoldások a tág értelemben vett római rítus egységét mutatják, s bárhol, bármikor fölbukkanhatnak; az utóbbiak, a szórványos vagy egyedi megoldások tudatos, alkotó beavatkozás következményei, ezért nem alkalmasak hosszú távú, személytelen folyamatok megragadására. Egyedül a köztes tartományba tartozó, nem általános, de kellő számban adatolt esetek általánosíthatók mint tájak és korok megbízható jelölői.

Kishórák

A prima, a tercia, a szexta és a nona óráknak egész Európában van himnusza, és mindenütt, kivétel nélkül ugyanaz a négy tétel:⁵

<i>Iam lucis orto sidere</i>	(AH 51:40)
<i>Nunc Sancte nobis Spiritus</i>	(AH 50:18)
<i>Rector potens verax Deus</i>	(AH 50:19)
<i>Rerum Deus tenax vigor</i>	(AH 50:20)

Az egyetlen kivétel Lyon úzusa, amely egyébként is híres a nyugati fősodortól való megdöbbenő eltéréseiről és kivételes puritanizmusáról. Lyonban a kishórák himnusza hiányzik, és ez a hiány nem véletlenszerű: előrevetíti, hogy minden más óra is nélkülözni fogja a napszaki himnuszokat, a kompletóriumot kivéve.

Kompletórium

A himnusz jelenléte a órában egyetemes, Lyon sem kivétel, azaz a kompletórium mint a római zsoltosma legkésőbb rögzült órája az egyetlen, amelyben a himnusz mintegy kötelezőnek tekinthető. A tételkészlet meghatározó darabja a *Te lucis ante terminum* (AH 51:44), amelyet a nappali kishórák himnuszaihoz hasonlóan minden hagyomány ismer és a óra „alapértelmezett” himnuszának kezel ott is, ahol van alternatívája.

Az alternatív megoldások rendszerint egy másik, magasabb presztízsű tételt váltogatnak a *Te lucis*-szal. Hogy ez a magasabb presztízs miben nyilvánul meg, másodlagos: a legjellemzőbb, hogy a kiegészítő tételt a vasárnapi kompletóriumok vagy közülük csak az előesti (azaz a szombati óra) kapják,⁶ de a kiegészítő tétel lehet az ünnepi kompletórium kiváltsága is köznapokhoz és

⁵ A himnuszszövegek —a himnusz szó alatt általánosabban a teljes latin liturgikus költészetet, azaz a szekvenciákat, trópusokat, „rhythmusokat”, kanciákat stb. is értve— máig mérvadó nagy sorozata: *Analecta hymnica medii aevi. Hymnographi Latini. Lateinische Hymnendichter des Mittelalters.* I–XXIII. hrsg. von G. M. DREVES; XXIV–L., LV. hrsg. von G. M. DREVES — C. BLUME; LI–LII. hrsg. von C. BLUME; LIII–LIV. hrsg. von C. BLUME — H. M. BANNISTER. O. R. Reisland, Lipcse 1886–1922. *Analecta hymnica medii aevi. Register.* In Zusammenarbeit mit D. BAUMANN [u. A.] hrsg. von M. LÜTOLF. Francke, Bern 1978. A sorozat könnyen kezelhető kompendiuma: G. M. DREVES — C. BLUME: *Ein Jahrtausend lateinischer Hymnendichtung. Eine Blütenlese aus den Analecta hymnica mit literarhistorischen Erläuterungen.* I–II. R. Reisland, Lipcse 1909. Az első kötet szerzők szerinti időrendben, a második kötet (az ismeretlen szerzőjű versek) az egyházi év rendjében, ill. témák szerint épül fel. Kiváló, terjedelmes válogatás (a késő középkorból világi tematikájú versekből is) némi kommentárral: F. J. E. RABY (newly selected and ed. by —): *The Oxford Book of Medieval Latin Verse.* Clarendon Press, Oxford 1959 (több utánnomással). Kézikönyv: J. SZÖVÉRFY: *Die Annalen der lateinischen Hymnendichtung. Ein Handbuch.* I.: *Die lateinischen Hymnen bis zum Ende des 11. Jahrhunderts.* E. Schmidt, Berlin 1964. Irodalomtörténet: F. J. E. RABY: *A History of Christian-Latin Poetry from the Beginnings to the Close of the Middle-Ages.* Clarendon Press, Oxford 1927. 1953³.

⁶ Pl. Bamberg, Köln, Toledo, OCarm.

közvasárnapokhoz képest.⁷ Másutt a téli időszak, tehát az évközi idő hangsúlyosabb, a hétköznapiaknak bizonyos értelemben rangot és értéket tulajdonító szakasza hordozza a kiegészítő tételt, és nyárra marad a *Te lucis*.⁸ Végül vannak források, amelyek minden asszignáció nélkül közölnek egymás után két kompletóriumhymnuszt, de ilyenkor a kiegészítő tétel szerepel először, és kisebb méltóságát kifejezve csak utána a szokványosabb.⁹

Az alternatív tétel megválasztása összetartó úzuscsoportokat jelöl ki, amelyek olykor földrajzilag is értelmezhetők. Három ilyen tételt azonosítottam:

<i>Iesu Salvator (Redemptor) saeculi</i>	(AH 51:45)
<i>Salvator mundi Domine</i>	(AH 51:46)
<i>Christe qui lux es et dies</i>	(AH 51:22)

A legelterjedtebb *Iesu Salvator* vagy *Iesu Redemptor saeculi* napszaki hymnusként csak germán úzusokban használatos. (Itt kell hangsúlyoznom, hogy az említett tételek időszaki kompletóriumhymnusként másutt is előfordulnak, a jelen áttekintés napszaki használatukra összpontosít.) Noha a kezdősor eltérése ellenére ugyanarról a tételről van szó, a szövegváltozat is jellegzetes: a *Salvator*-változat a skandináv (dán és svéd) zsolozsmák jellemzője, míg a *Redemptor*-változat német területekről adatolt. Az előbbieket tömbszerűen, afféle „pánskandináv” jellegzetességgént használják az alternatív hymnuszt, a németek viszont szórta, nagy távolságokon átlépve, eltérő politikai-kulturális környezetben: a fríziai Utrechtben, a Rajna-vidéki Speyerben, a frankföldi Bambergben és a déli Salzburghban. A négy hagyományt összeköti, hogy mindegyik ősi alapítás, kivéve Bambergét, amely viszont tekintélyes múlttal rendelkező német egyházmegyék között jött létre, és liturgiájában jól alkalmazkodott konzervatív környezetéhez.

A *Salvator mundi Domine* normann és Normandiához közel eső észak-francia úzusokban használatos: Rouen, a közeli Beauvais, a fokozatosan Anglia országos úzusává előlépő Salisbury (Sarum), a Sarumét skót nemzeti úzusként magáévá tevő Aberdeen és a kármeliták használják. A kármelita hagyomány észak-francia alkata régóta közismert: a rend a jeruzsálemi Szent Sír-bazilika szokását tette saját úzusává, amelyet viszont a francia keresztesekkel érkezett egyháziak dolgoztak ki. Újabban éppen a normandiai Évieux gyakorlatával való szoros kapcsolatára hívta föl a figyelmet a kutatás.¹⁰

Végül a *Christe qui lux es et dies* két, térben távoli terület sajátja. Énekelték Spanyolország, illetve Portugália legtekintélyesebb egyházi központjaiban, Toledóban és Bragában, de az egykori Austrasiát vízszintesen átívelő Köln–Tournai–Cambrai tengelyen is.

⁷ Pl. Würzburg, Aberdeen, Salisbury, Beauvais, Rouen.

⁸ Pl. Utrecht.

⁹ Pl. Speyer, Salzburg, Braga és egész Skandinávia.

¹⁰ Cristina DONDI: *The Liturgy of the Canons Regular of the Holy Sepulchre of Jerusalem*. Brepols, Turnhout 2004. 47–49.

Lyon, mintegy ellensúlyozva a napszaki himnuszok egyébkénti hiányát, a kompletóriumhoz a hét minden napján önálló himnuszt rendelt. Ezek között ott volt a *Te lucis* és két, főntebb bemutatott alternatívája (a *Salvator mundi* nem), majd további ismert és kevésbé ismert esti himnuszok következtek. A vasárnapi himnusz a „skandináv” *Iesu Salvator* volt, a *Te lucis* hétfőn, azaz a hétköznapi sorozat élén állt, majd ezek következtek:

<i>Christe qui lux es et dies</i>	(AH 51:22)
<i>Sol angelorum respice</i>	(AH 27:74)
<i>Deus creator omnium</i>	(AH 50:7)
<i>Cultor Dei memento</i>	(AH 50:30)
<i>Altissimi Verbum Patris</i>	(AH 27:16)

A nagyobb órák

Az úgynevezett nagyobb órák elemzésekor külön kell kezelnünk a vasárnapra és a hétköznapiakra szánt himnuszokat. A himnuszkészlet kezdő, vasárnapi tétele rendszerint hangsúlyosabb, és az esetek jelentős hányadában váltakozik téli–nyári megkülönböztetés szerint. A vesperás „fő himnusának” az első, tehát nem a vasárnapi, hanem a szombat esti tétel minősül, ez lesz párhuzamban a matutínium és a laudes vasárnapi himnuszaival.

E „fő himnusz” szerepét mindhárom órában két típus töltheti be. Az egyik lehetőség egy hiteles ambrusi vagy közvetlenül Szent Ambrustól ihletett tétel: doxológia nélkül nyolcstrófás, metrikájukban klasszikus, mély teológiájú és költőileg sűrű alkotások. Alternatívájuk egy-egy kifejezetten rövid, doxológiával együtt háromstrófás, tetszetős, de vállaltan súlytalan, sem gondolati, sem költői mélységeket nem érintő tétel. Ha e két himnusztípust önmagukban hasonlítanánk össze, nyilvánvaló lenne az ambrozián típus fölénye.¹¹ Ehhez képest a liturgikus gyakorlat jóval többször használta a könnyed és rövid változatokat — a nyári időszak legalább huszonnégy hete a legkésőbbi húsvét esetén is népszerűsége a téli időszak legföljebb hat hetének.

Mégis mielőtt az egykori liturgusok irodalmi ízlésében keresnénk a hibát, tekintetbe kell vennünk két tényezőt. Az egyik, hogy ezek a tételek nem független költeményekként, hanem a zsoltosmahórák dramaturgiájában szólaltak meg. A kérdés nem úgy fogalmazódik meg, hogy objektíve milyen értékű, minőségű versek ezek, hanem úgy, hogy a liturgikus arányérzék ezeken a szakaszokon súlyos, központi jelentőségű, vagy ellenkezőleg, mintegy pihentető, be- vagy átvezető tételt kíván-e meg. A másik tényező, hogy a római rítus szövegezése szigorúan biblikus, himnuszeszménye (miután egyáltalán lett) a keleti és az ólatin hagyományokkal szemben rövidebb volt. Ezt bizonyítja nem csak a napszaki, hanem általában a himnuszok átlagos strófaszáma, és az ere-

¹¹ Vö. DÉRI Balázs: „Az eszményi napszaki himnuszciklus” (1. jz.) 346.

detileg hosszú himnuszok kezelése a liturgiátörténetben: a nyolcstrófás ambrusi típust következetesen elfelező négystrófás tételek, a Prudentius műveiből készült centók,¹² és számos hosszabb ünnepi himnusz gépies elfelezése (divíziók).

A hétközi himnuszkészlet meghatározó vonása, hogy az úzusok legalább felében ciklust alkot. Mindhárom sorozat szilárd, sem a tételek válogatása, sem sorrendjük nem tér el sehol, függetlenül a sorozatok belső összetartó erejétől, amely, mint korábban kiemelttem, nem azonos mértékű.

Végül nem lehet eléggé hangsúlyozni, hogy a kishórakkal és a kompletóriummal szemben jelentős azoknak az úzusoknak a száma, amelyek a nagyobb órákban nem használnak himnuszt. Ez a „defektív”¹³ csoport a matutínumnál a legnépesebb, ezt követi a laudes, majd a vesperás. Bizonyos úzusokban a vasárnapi óráknak van, a hétköznapiaknak nincs himnusza. A „defektív” himnuszhaszna-
latat egyébként rendszerszerű: ahol a vasárnapi vesperásnak nincs himnusza, ott biztosan nem lesz a hétköznapi vesperásoknak, a laudesnek és a matutínumnak sem, és megfordítva: a hétköznapi matutínumhimenusz hiánya jelöli ki a legtágabb kört, amelyen belül egyre szűkülő köröket alkotnak a vasárnapi matutínum, a hétköznapi laudes, a vasárnapi laudes, a hétköznapi vesperás, majd a vasárnapi vesperás himnuszának hiányával jellemezhető csoportok.

Vesperás

Egyáltalán nem használnak himnuszt a vesperásban Lyon és néhány dél-német egyházmegye: Passau, Freising, Augsburg és Bamberg. Még többen vannak azok az úzusok, amelyek vasárnap ugyan használnak himnuszt, de hétköznap nem; ezek már az egész német kultúrájú területen, sőt annak határvidékein is jelentkeznek, így Brixenben, Speyerben, Utrechtben és Meissenben.

Ahol van, ott a vasárnapi (azaz szombat esti) vesperás jellegzetes himnusza az ambrusi *Deus creator omnium* (AH 50:7) és a szintén Szent Ambrusnak tulajdonított, de rövid, párrímes *O lux beata Trinitas* (AH 2:17). Az európai hagyományok döntő többségében ezek egyike vagy mindkettő használatos. Legtöbbször az *O lux beata* fordul elő, és az úzusok ezen halmazán belül is többségben vannak azok, amelyek egyedüli himnuszként használják. Földrajzilag szórtan fordul elő, de jellemző, hogy azok az úzusok, amelyek csak az *O lux beata*-t énekel-
tetik, mindnyájan ősi alapítású egyházmegyéket képviselnek, a Mediterráneum (Itália, Provence és Ibéria) teljes egészében ehhez a csoporthoz tartozik, és egy sincs köztük a római liturgiaváltozatok újabb nemzedékéből, például az anglo-normann körből, Kelet-Európából vagy Skandináviából.

A *Deus creator* önállóan csak viszonylag ritkán, az *O lux beata* téli alternatívájaként valamivel gyakrabban fordul elő. Használata mindkét esetben inkább

¹² DÉRI Balázs: „Patrisztikus himnuszok — középkori himnuszok. A dekontextualizálás és a rekontextualizálás útjai a latin liturgiában”, *Ókor* IX (2010) 3. szám, 56–63; a fentiek: 57skk.

¹³ A tanulmányban bevezetett defektív, ill. reduktív szakszavakat nem a korai, hanem a zsolozsmában történetileg általánossá váló későbbi állapothoz képest, mintegy visszatekintőleg használjuk.

Skandináviára, Kelet-Európára és az anglonormann úzusokra jellemző; német hagyományokban kimondottan ritka, Franciaországnak északi, a normann és a német-római területekhez közel eső vidékeire korlátozódik, a mediterrán térségben pedig egyelőre egyetlen adatunk sincs róla. Ezek a tények azt sejtetik, hogy tiszteletreméltó kora és magas irodalmi minősége¹⁴ ellenére nem ez, hanem az *O lux beata* tartozik a himnusz készlet alapvetőbb rétegéhez.

Rendhagyó tételválasztással csak Mainz és a magyar részahagyományok élnek. Mainzban az *O lux beata* alternatívája nem a *Deus creator*, hanem a *de creatione*-sorozat kezdőtétele, a *Lucis creator optime* (AH 51:34), de ez a jelenség csak a hétköznapi himnuszok ismeretében válik érthetővé. Mainz ugyanis Trierhez és néhány francia egyházmegyéhez hasonlóan egész héten a *Lucis creator*-t használja, ezt színesíti a nyári vasárnapok előestéjén az *O lux beata*-val.

Csak a teljes európai környezet ismeretében derül ki, hogy mennyire egyedi megoldás, mondhatni „hungarikum” az *O Pater sancte* (AH 2:65) a nyári vasárnapok első vesperásában. A vers nem magyar szerzemény, Szentháromság-vasárnapi vesperáshimnuszként több hagyomány ismeri, de napszaki, pszalteriumi tételként a magyar egyházmegyékre és a pálos rendre jellemző tartósan és általánosan. Ritkasága ellenére könnyű megérteni, hogy miért vezették be. Az *O Pater sancte* minden úzusban a *Deus creator* nyári alternatívája, vagyis az *O lux beata*-nak lép helyébe. Az *O lux beata*-t kezdősora miatt könnyen értelmezhető Szentháromság-himnusznak, és valóban, néhány úzus Szentháromság-vasárnapi saját tételként is használta. Ebben az összefüggésben az évközi alkalmazás úgy hatott, mint a Szentháromság-tematika kiterjesztése a *post Trinitatem* időszakra, ami egyébként sem idegen a római rítustól. Így cserélhetett helyet az egyik szentháromságos himnusszal a másik. Annak pedig, hogy miért részesítettek előnyben egy három szapphói strófában megfogalmazott Szentháromság-himnuszt egy ambrosziánnal szemben, az a magyarázata, hogy a vasárnapi laudesben Magyarországon szintén egy három szapphói strófában írt himnusz, az *Ecce iam noctis* (AH 51:31) hangzott el. A két, funkcionálisan és formailag is összeillő himnusz találóan rímeltette a vasárnap két fő zsolozsmahóráját.

Egységesebb képet mutatnak a hétköznapi himnuszok. Az esetek mintegy kétharmadában a *Lucis creator optime*-vel kezdődő, hagyományosan Nagy Szent Gergelynek tulajdonított *de creatione*-sorozat tételei kapcsolódnak vasárnap estétől kezdve az egyes hétköznapi estékhez. A sorozat, mint hangsúlyoztam, egységes, valószínűleg egyetlen szerző eredetileg is ciklusként elgondolt műve.¹⁵ Következtetésekre éppen egységessége és elterjedtsége miatt nem ad alkalmat; ha valamit, akkor inkább hiányát tekinthetjük informatívnak.

Ha azokat az úzusokat, amelyek egyáltalán nem használnak himnuszt egy-egy órában, defektívnek neveztük, akkor joggal vezethetjük be a „reduktív”

¹⁴ Ld. erről DÉRI Balázs: „Ambrosius: *Deus Creator omnium*. Ellentét és egység egy kora keresztény himnuszban” I–V, *Magyar Egyházzene* XIV (2006/2007) 387–392, XV (2007/2008) 3–8, 123–130, 243–244, XVII (2009/2010) 3–8.

¹⁵ Ld. SZÖVÉRFY: *Die Annalen* (5. jz.), 142.

himnuszhasználat fogalmát. Ez azokra a hagyományokra vonatkozik, amelyek egész héten ugyanazt a himnuszt használják egy-egy órában, legfőképpen a vasárnapot tüntetik ki eltérő tétellel. Eljárásuk következetes, mert jellemzően ugyanazok az úzusok viselkednek reduktívan a vesperás, mint a laudes és a matutínium himnuszával kapcsolatban. Ezen a csoporton belül akad példa arra is, hogy a laudesnek vagy a matutíniumnak egyáltalán nincs himnusza, és arra is, hogy egy-egy himnuszt kap a két vasárnapi vesperás, de nincs himnusza a hétköznapi napoknak. Ha egy forrás nem közöl himnuszt hétköznapi napokra, az némi mérlegelést igényel. Nem lehet kizárni, hogy a reduktív források természetesen vesznek a himnusz rendszeres, ordináriumszerű megismétlését ugyanabban a órában (jóllehet például a szintén visszatérő verzikulusokra gyakran hivatkoznak), és azt sem, hogy a temporális hétköznapi napokat a gyakorlatban nem létező kategóriának tartják (Ibériában például a temporálét, azaz az időszaki liturgiát sokszor *dominicale*-nak, vasárnapi liturgiának nevezték).

A reduktív csoport legelterjedtebb megoldása az, hogy a szombat esti *O lux beata*-t egészítik ki vasárnap este és attól kezdve minden hétköznapi a *Lucis creator*-ral — a fény ilyenkor nem a hatnapos teremtetéstörténet első napjának gyümölcse, hanem általában a napnyugta és a lámpagyújtás fő motívuma. Ide sorolom azokat az úzusokat is, amelyeknek forrásai nem szólnak a hétköznapi napokról. Ritkábbak azok, amelyek egész héten az *O lux beata*-t ismételtetik, és köztük is kisebbségben vannak azok, amelyek a vasárnap első vagy második vesperását a *Deus creator*-ral vagy a *Lucis creator*-ral különböztetik meg. Az összképet ezek az egyéni vonások nem befolyásolják.

Elméletileg is nehéz lenne elképzelni, hogy a fejelet és változatos sorozatokat szorította volna ki helyükről a reduktív himnuszhasználat. Kézenfekvőbb, hogy a reduktív csoportban egy kezdetlegesebb, archaikusabb állapot lenyomatát lássuk. Ezt a föltételezést erősíti meg az érintett hagyományok megoszlása is. Német területeken a reduktív himnuszhasználat a himnuszok hiányához képest tett engedménynek hat: olyan úzusokban találkozunk vele, ahol a többi órában nincs, sőt néhol még a hétköznapi vesperásoknak sincs himnusza. Rajtuk kívül csak nagy múltú francia egyházmegyékből és —ki tudja, miért— a portugáliai Évora-ban tartózkodtak a *de creatione*-sorozattól. A típus legismertebb képviselője a dominikánus rend, amely szintén nem saját kezdeményezésből használt kevés és rövid himnuszt, hanem szülőföldjének örökségét vette át.

Laudes

Bármilyen kézenfekvő lenne a vesperás és a laudes himnuszhasználatának analógiája, órákon átívelő kapcsolatot szerkesztés tekintetében csak a reduktív típusok között lehet kimutatni. Azoknak az úzusoknak a száma, amelyek mellőzik a vasárnapi laudeshimnuszt, több mint kétszerese azoknak, amelyek a vesperáshoz nem rendelnek himnuszt, viszont —ismét szemben a vesperással— nincs különbség a vasárnap és a hétköznapi napok között. A defektív csoportot itt is Lyon és tág értelemben vett német területek úzusai alkotják.

A himnusz-készlet egy újabb jellegzetes tételpárra, egy ambrusi versre, az *Aeterne rerum conditor*-ra (AH 50:4) és a magyar vonatkozásban már említett háromstrófás szaffikumra, az *Ecce iam noctis*-ra épül. Használatuk azonban nem párhuzamos a *Deus creator*–*O lux beata* tételpáréval. A laudesben a legjellemzőbb e két himnusz téli-nyári megoszlás szerinti használata azokban az egyházmegyéekben is, amelyek a vesperásban csak az *O lux beata*-t ismerték. Az *Aeterne rerum* önmagában elszigetelt jelenség (Beauvais). Az *Ecce iam noctis* az ambrozián alternatívája nélkül gyakoribb, de összességében ritka. Ez utóbbi megoldás két csoport között oszlik meg: ősi reduktív himnáriumok használják (pl. Mainz, Soissons, Párizs, Orléans), illetve újabb kelet-európai egyházak (Prága, Olmütz, Esztergom, Zágráb, pálosok). A magyar források következetlensége is fölhívja a figyelmet a vesperás és a laudes aszimmetriájára. Azt várnánk ugyanis, hogy a nyári időszakra jellemző két szaffikum párhuzamossága megismétlődik a téli időszak két ambroziánjának párba állításával, de a *Deus creator* hajnali párjának, az egyébként jóval elterjedtebb *Aeterne rerum*-nak nyoma sincs a magyar, de még a cseh forrásokban sem. Mindez egész Európára nézve azt jelenti, hogy a liturgikus gyakorlatban nem volt eleve adott a vesperás és a laudes himnuszanyagát együtt kezelő elgondolás, a himnuszhasználat maga és az egyes tételek bevezetése fokozatosan, egyik óráról a másikra történt.

Rendhagyó tételválasztást csak Magdeburgban találtam: itt vasárnap és hétköznap is egy szintén háromstrófás szapphói verset, a másutt matutínium-himnusként ismert *Nocte surgentes*-t énekelték a laudesben.

Hétköznap a laudesben is egy sorozat az uralkodó, jóllehet megközelítőleg sem olyan koherens, mint a vesperás himnuszai. Kezdőtétele egy hiteles ambrusi költemény, ezt követi három Prudentius-cento, majd két, ismeretlen szerzőjű ún. ambrozián vers (strófaszámuk feltüntetésével):

Splendor (8); *Ales* (5), *Nox et* (5), *Lux ecce* (4); *Aeterna* (5), *Aurora* (3)

A laudes ciklusa valamivel kevésbé elterjedt, mint a *de creatione*-sorozat, de ahol megvan, ott megbonthatatlan tömbként viselkedik. Ez jellemző Dél-Európában, a skandináv és a normann területeken, Franciaország déli és középső részein, Magyarországon és Lengyelországban.

A reduktív csoport lényegében ugyanaz a laudesnél, mint a vesperásnál: egy körülhatárolható, Franciaország északi és középső részét lefedő terület-hez kötődik, ahol egész héten az *Ecce iam noctis*-t énekelték. Szintén reduktív, de más himnuszokat emel ki egy különös együttállás, amely fölhívja magára a figyelmet a matutínumban is: a premontreiek, a windesheimi (ma Hollandia) ágostonos kongregáció és Prága minden hétköznapra azt az *Aeterna caeli gloria*-t rendeli, amely másutt a laudes-ciklus pénteki tétele. Az eljárás minden bizonnyal a premontreiek révén terjedt el, akik a jellegzetesen reduktív észak-francia területről származtak, és meg is maradtak a himnuszok mérsékelt választékánál, de rendi hagyományuk megkülönböztető jegyül egy, környezettől eltérő köznapi himnuszt választottak.

Matutínium

A himnuszt nem használó úzusok köre a matutínumnál a legtágabb: legalábbis hétköznapiakon az elemzett hagyományok egyharmada nem tud himnusztól. Rendszerszerűnek két jelenség tűnik: az egyik, hogy e defektív csoport kivétel nélkül magába foglalja a laudes és a vesperás himnuszt elhagyó vagy vasárnapra korlátozó szűkebb csoportokat, a defektivitás mértéke tehát szabályosan nő a vesperástól a matutínium felé tartva. A csoport még mindig főleg a német területekkel esik egybe, de a matutínumnál kiterjed a magyar úzusokra, sőt régi, és tekintélyes észak-francia központokra is (Cambrai, Párizs, Châlons, Orléans).

A másik megfigyelés, hogy míg a vesperás és a laudes himnuszhasználata között nem sikerült kimutatni számottevő analógiát, a laudes és a matutínium himnusza között szorosnak látszik a szerkesztési kapcsolat. Megkülönböztethetünk egy, nagyjából az esetek felét magába foglaló „standard” csoportot, és egy szűkebb, az esetek nem egészen egynegyedét magába foglaló reduktív csoportot. Mindkettő majdnem tökéletesen egybeesik a laudesnél azonosítható rokon csoportokkal. A „standard” csoport jellegzetessége, hogy ide tartozik Dél-Európa és a legtöbb „második generációs”, tehát a római rítus Karoling-kori elterjedése után megszilárdult hagyomány: az anglonormannok, a skandinávok és néhány kelet-európai úzus. A reduktív csoport földrajzi központja ismét Észak-Franciaország és a „Midi”.

A legnépesebb csoport vasárnap egy Nagy Szent Gergelynek tulajdonított,¹⁶ de ambrusi mintára írt, nyolcstrófás,¹⁷ teológiai és költőileg súlyos himnuszt (*Primo dierum omnium*) váltogat egy könnyed, háromstrófás szapphói verssel (*Nocte surgentes*), általában téli-nyári megkülönböztetés szerint. Ha a szerkesztési párhuzam nem is olyan nyilvánvaló, mint a laudessel, ez a megoldás bizonyos mértékig a vesperás himnuszaira is hatással van, a *Primo dierum* ugyanis már kezdősorával a teremtés napjait idézi föl, így mintegy a *de creatione*-sorozat nyitányának hat. A formai és az eszmei kapcsolatot is biztosítja, hogy a vesperáshimnuszok köznapi sorozata csupa négystrófás versből áll, ami szinte biztosan a nagyobb szabású ambrozián minta tudatos elfelezése, illetve hogy az érintett tételek mindegyikét Nagy Szent Gergely műveként ismerte a latin hagyomány. Valóban, ahol a *Primo dierum* megjelenik, ott szórványos kivételektől eltekintve szinte törvényszerűen megtaláljuk a *de creatione*-sorozatot a vesperásban. Fordítva viszont ez nem igaz: a vesperásciklus jóval elterjedtebb, mint a *Primo dierum*, azaz inkább a *Primo dierum* használata tűnik a *de creatione*-sorozat egyik lehetséges következményének, továbbgondolásának, semmint fordítva.

¹⁶ Ld. SZÖVÉRFY: *Die Annalen* (5. jz.), 142.

¹⁷ Néhol csak az első négy strófát éneklik (Beauvais, Krakkó, York). A. S. Walpole (*Early Latin Hymns. With introduction and notes*. Georg Olms Verlag, Hildesheim—Zürich—New York 2004.) két külön versnek (262–263. o., 62a és b számon) tekinti az 1–4. és 5–8. strófákat. Ha elfogadjuk ezt az irodalmilag nagyon is valószínűvéleményt, a tartalmi kapcsolatot a *de creatione*-sorozattal a következetes négystrófáság is megtámogatja.

Ugyanez a többségi csoport a hétköznapi matutínumban is kötött sorozatot használ, összefüggésben a vasárnapi *Primo dierum* (AH 51:23)–*Nocte surgentes* (AH 51:24) váltakozással és a laudes himnuszsorozatával:

<i>Somno refectis artubus</i> (4)	(AH 51:25)
<i>Consors paterni luminis</i> (3)	(AH 51:26)
<i>Rerum creator optime</i> (4)	(AH 51:27)
<i>Nox atra rerum contegit</i> (4)	(AH 51:28)
<i>Tu Trinitatis Unitas</i> (5)	(AH 51:29)
<i>Summae Deus clementiae</i> (4)	(AH 51:30)

A ciklus a laudesnél inkább, a vesperásnál kevésbé koherens; mint fentebb utaltam rá, ha a pénteki, ötstrófás *Tu Trinitatis Unitas* utolsó versszakát egyszerűen áthelyeznénk a keddi, háromstrófás *Consors paterni luminis* végére (ami a versek sérelme nélkül lehetséges volna), a *de creatione*-sorozat kifogástalan megfelelőjéhez jutnánk.

Az egyetlen szokásrend, amely a matutínum-sorozatot a *Primo dierum* nélkül egész évben a *Nocte surgentes*-szel kapcsolja össze, a pálosoké. Ez azonban teljesen érthető, ha tekintetbe vesszük egyrészt a matutínumhymnuszok analógias viszonyát a laudessel, másrészt a pálos részahagyomány függését a magyar úzusoktól. A magyar úzusok a matutínumban a defektív csoporttal tartanak, egyáltalán nem használnak hymnuszt, a laudesben viszont kivételes módon nem ismerik az ambrozián *Aeterne rerum*-ot, hanem csak a szapphói *Ecce iam noctis*-t. A pálosok újítása ehhez képest a matutínumhymnusz intézményének bevezetése, de alkalmazkodva a laudes Magyarországon általános képletéhez: vasárnap egyetlen, rövid, szapphói hymnusszal, hétköznapi az Európában többségi sorozattal.

Reduktívnek ugyanazok az úzusok mutatkoznak, amelyek a vesperásban és a laudesben is: Észak-Franciaországon kívül a sarumi úzus nyári szokásrendje, a provençe-i Fréjus, a portugáliai Évora és különös módon a morvaországi Olmütz. Ezek vasárnap csak egyikét vagy másikat választják a két lehetséges hymnusznak, hétköznapi viszont egész héten a *Nocte surgentes*-t éneklék. A reduktív csoporton belül a matutínum esetében is összetart rendhagyóságával a Prémontré–Windesheim–Prága triász: ők állandó hétköznapi hymnusként a sorozat keddi, legrövidebb darabját, a *Consors paterni*-t emelik ki. A rövideg egyébként nem lehetett szervező elv, mert a tétel laudesbeli párhuzama, az *Aeterna caeli* éppen a hosszabbak közé tartozik.)

Lehetséges következtetések

Esettanulmányunk remélhetőleg meggyőző példáját nyújtja annak, hogy egy, a középkor végén föllállított szinkron tipológia képes megjeleníteni mindazokat a történelmi állapotokat, amelyeken a római rítus valaha keresztülment. Számos XV–XVI. századi nyomtatott egyházmegyes breviárium kezdetlegesebb

viszonyokat tükröz a himnuszhasználat tekintetében, mint a náluk 1000 évvel korábbi Benedek-regula!

A tipológia nem fordítható át fenntartás nélkül eseménytörténétté, de bizonyos megalapozott sejtéseket megfogalmazhatunk:

(1) Ismerve a középkori liturgiátörténet hajlamát a tételkészlet gyarapítására, változatosabbá tételére és az egyes liturgikus napok, alkalmak saját tételekkel való ellátására (azaz a properizációra) föltételezni lehet, hogy a defektív himnuszhasználat jelenti a legeredetibb állapotot, erre következik a „reduktív” megközelítés, legvégül a „standard”, a vasárnapi himnuszt téli-nyári rendszerben megkülönböztető, hétköznapi sorozatokat használó változat. Ezt két történelmi körülmény is alátámasztja. Az egyik, hogy a pápai bazilikák ősi zsolozsmáját rögzítő órómai források és az érett római rítus archaikus rendet őrző vagy utánzó napjai nem tudnak himnuszról. A másik, hogy a defektív és a reduktív himnuszhasználat is azokra a német és francia területekre jellemző, amelyek legkésőbb a VIII–X. században, a Karoling- és az Ottó-korban tették magukévá a Róma-városi hagyományt.

(2) A német területre jellemző defektív és a Franciaország északi és középső területeire jellemző reduktív himnuszhasználat különbsége egyéni ízlésre, döntésekre vezethető vissza. A gall és a germán liturgikus tájak közt általános különbség, hogy az előbbiek inkább az énekanyag, az utóbbiak az euchológia (imák) korpuszának bővítésére hajlanak. A német egyházak ezzel összhangban tartózkodóbban viselkedtek, amikor a himnusz megjelent látókörukben, kompromisszumra is jellemzően a nyugati, Rajna-menti úzusok (pl. Köln és Mainz) hajlottak. A franciák fogékonyabbak voltak a himnuszköltészetre, de még kidolgozatlan állapotában sajátították el. A különbség tehát nem jelenti azt, hogy a német úzusok korábbi állapotot képviselnek, hanem csak azt, hogy másképp reagáltak egy adott korban bekövetkező divathullámra.

(3) A gazdag, változatos himnuszkészlet jelenléte önmagában nem informatív, mert azt szabadon magáévá tehetette bármely hagyomány saját történetének egy későbbi pontján. Ezért nem szabad túlzott jelentőséget tulajdonítani annak, ha jellemzően defektív vagy reduktív földrajzi környezetben is találkozunk vele (pl. Tournai, Auxerre, Konstanz, Salzburg). Ami fontos, az a típusok nagy mintavételre vetített gyakorisága. Az viszont jellemző adat, hogy a XI–XII. században alapított vagy újraalapított úzusok szinte mindnyájan a kidolgozott himnuszkészletet használják. Ide tartoznak nemcsak az anglonormann, kelet-európai és skandináv egyházak, hanem a dél-európaiak is. Ibéria ugyanis csak a XI. századtól kezdve dolgozta ki a maga római (tehát nem vizigót/mozarab), de sajátosan rá jellemző úzusait, Itália pedig szintén ekkor kapcsolódott jobban be az összeurópai liturgikus vérkeringésbe, részben lemondva arról az óitáliai liturgikus örökségről, amelyet az órómai és a beneventán forrásanyag képvisel.

(4) A himnuszéneklés szokása fokozatosan, óráról órára, vasárnapról hétköznapra hódította meg a zsolozsmát: ezt tanúsítja mind a himnuszhasználat gyakorisága (frekvencia), mind a himnuszok változékonysága (diverzitás) az

egyes órákra és napokra vetítve. Először a kishórákban, majd a kompletóriumban, a vesperásban, a laudesben és végül a matutínumban lett elfogadott a himnusz. Ezen belül is előbb ékesítette a vasárnapokat, ami párhuzamos más műfajok, pl. a vesperás-responzórium¹⁸ vagy a szekvencia térnyerésével. E történelmi fokozatosságból következik, hogy „tökéletes” koncepcióval, a himnuszok egységes elvet követő válogatásával és elrendezésével meglepően ritkán találkozunk. Nyilvánvaló analógia a matutínus és a laudes közt mutatható ki, amelyek a szekuláris gyakorlatban egyetlen órát alkottak.

(5) A himnuszok mint költemények értékéből, jelentőségéből, sőt keletkezési idejéből sem lehet következtetni liturgikus használatba vételük korára. Ellenkezőleg, minden jel arra mutat, hogy a római rítusú zsolozsmában eleinte népszerűbbek voltak s mindvégig uralkodók maradtak a rövid, súlytalan, irodalomtörténetileg későbbi tételek. A hitelesen „ambrusi” (Ambrustól származó, ill. közvetlenül az ő eszményeit követő) típust a római hagyomány soha nem tette igazán mélyen magáévá, és ha igen, akkor is inkább elrejtette a téli időszak „rezervátumába”, ahol fennmaradását nem fenyegette semmi, de énekelni sem kellett különösebben gyakran. Ez az eljárás nem irodalmi vagy teológiai érzéketlenségből fakadt, hanem egyrészt a nem biblikus szövegek iránti bizalmatlanságból, másrészt abból, hogy a himnusz a római zsolozsma szerkezetének nem válhatott központi elemévé. A vesperásban és a laudesben a pszalmódiából vezet át a óra legrangosabb tétele, az evangéliumi kanticum énekléséhez, pontosan úgy, ahogy a szekvencia készíti elő a misében az evangéliumot. A matutínumban az invitatórium zsoltára és a pszalmódia közé ékelődik mintegy a meghívó zsoltár dublettjeként, a költői csúcspont szerepétől pedig a óra végi *Te Deum* fosztja meg.

A legalapvetőbb kérdés az, hogy ha irodalmi értelemben létezik a himnuszok beosztásának egy eszményi állapota, akkor ez miért nem, és részlegesen is miért csak a történelmileg legkésőbbi szakaszban valósul meg. Véleményem szerint az ideális elgondolás már nagyon korán létezett ugyan, de nem liturgikus gyakorlatként, hanem irodalmi ciklusként. Ez alkotja a folyamat egyik kiindulópontját. Másrészt létezett egy eredetileg teljesen himnusz nélküli liturgia, amely a másik kiindulópontot képezi, ennek emlékét őrzik a „defektív” úzusok. A két végpont közelíteni kezd egymáshoz: a liturgia fokozatosan az irodalom vonzásába kerül, de a himnuszt még tilalmas műfajnak érzi, csak óvatosan, jelzésszerűen ízeletti. Ezt az állapotot őrizték meg a „reduktív” hagyományok. Végül mintegy fölszabadul a gátlások alól, a himnuszt elfogadja saját jogon liturgikus tételnek, így az irodalom már szabadon, saját logikája szerint kezdhet berendezkedni a „standard” liturgiák keretei között.¹⁹

¹⁸ DOBSZAY László: „A himnusz helye a zsolozsma-liturgiában”, in Uő: *Összegyűjtött írások 1995–2010*. LFZE, Budapest 2010 (szerk. KOVÁCS Andrea) II. 103–110.

¹⁹ A tanulmány az OTKA/NKFIH K 109058 számú, „A nyugati liturgia változatainak kutatása” című projektjének keretében és támogatásával készült.

Forrásjegyzék

Az alábbi forrásjegyzék a fentebb fölhasznált breviáriumok és pszaltériumok bibliográfiai adatait tartalmazza a tanulmányban és az áttekintő táblázatokban használt városnevek ábécésorrendje szerint. A hosszabb városnevek rövidítve szerepelnek (pl. Aix-en-Provence helyett Aix, Châlons-en-Champagne [korábban: sur-Marne] helyett Châlons, Santiago de Compostela helyett Santiago). Azoknál a külföldi városoknál, amelyeknek magyaros névalakja ma is használatos, ezt adtuk meg (pl. Bázél, Párizs, Róma). Egyes esetekben a középkori kulturális hovatartozást jobban kifejező névalakot részesítettük előnyben (pl. a tirolai Brixen ma Bressanone, Olaszországban, a katalán Elna ma Elne, Franciaországban). A források mindegyikének másolata megtalálható az usuarium.elte.hu digitális gyűjteményében, a válogatás szempontjait a honlap ismertetője részletezi (magyarul megjelent lapunk XXI. számának [2013/2014] 101–111. oldalán „A Liturgiátörténeti Kutatócsoport digitális forrásgyűjteménye” címmel). A nagy mennyiségű adat beviteléért és feldolgozásáért a szerző köszönettel tartozik a kutatócsoport munkatársainak. A teljes adatbázis táblázatos formában egyelőre a vallastudomany.elte.hu honlapon érhető el a „Liturgiátörténeti Kutatócsoport”, „Publikációk”, „MRH, Series Practica”, „Mellékletek” útvonalon.

Aarhus	<i>Breviarium iuxta lecturam ordinariam chori Arhusiensis</i> . Melchior Blumme, Aarhus 1519.
Aberdeen	<i>Breviarii Aberdonensis ad percelebris ecclesiae Scotorum potissimum usum et consuetudinem pars hiemalis</i> . Walterus Chepman, Edinburgh 1509. Kiad. William John BLEW: <i>Breviarium Aberdonense</i> . Bannatyne Club, London 1854.
Aix	<i>Istud breviarium scriptum est de usu Aquensis ecclesiae</i> . 1275–1400. Paris, Bibliothèque nationale de France, Lat. 1038
Amiens	[<i>Breviarium Ambianense</i>]. Ioanneson Carcan, Lyon 1490 körül.
Arles	[<i>Breviarium Arelatense</i>]. 1350 körül. Paris, Bibliothèque nationale de France, Lat. 1040
Augsburg	<i>Etsi prius haec breviaria emendate impressa fuerint ...</i> Erhardus Ratdolt, Venezia 1485.
Auxerre	<i>Breviarium secundum usum ecclesiae Altissiodoriensis</i> . Ioannes Le Rouge, Chablis 1483.
Bamberg	<i>Liber horarum canonicarum secundum novam imperialis ecclesiae Bambergensis rubricam</i> . Ioannes Pfeil, Bamberg 1501.
Bázél	[<i>Breviarium Basiliense</i>]. Michael Wenssler, Basel 1490 körül.
Beaune	<i>Breviarium secundum usum insignis ecclesiae collegiatae beatae Mariae Virginis de Belna Eduensis dioecesis</i> . Iacobus Vivian, Genève 1517.
Beauvais	<i>Breviarium ad usum insignis ecclesiae Belvacensis</i> . Ioannes I. Du Pré, Paris 1497.
Bourges	<i>Ordo septem annorum ad ordinandas antiphonas Kyrie et alia in Adventum Domini secundum ecclesiae Bituricensis</i> . Petrus de Piasi — Bartholomaeus de Blavis — Andreas I. de Asula Torresanus, Venezia 1481.
Braga	[<i>Breviarium Bracarense</i>]. Ioannes Gherlinc, Braga 1494.
Brixen	<i>Breviarium dioecesis Brixinensis. Pars hiemalis</i> . Venezia 1516.
Burgos	<i>Dominicale secundum consuetudinem ecclesiae Burgensis</i> . Franciscus de Hailbrun Renner, Venezia 1480–1485.
Cahors	[<i>Psalterium Cadurcense</i>]. 1300–1400. Paris, Bibliothèque nationale de France, Lat. 763
Cambrai	<i>Pars hiemalis breviarii Cameracensis</i> . Udalricus Gering — Bertholdus Renbolt, Paris 1497.

Capua	<i>Ordo breviarum secundum consuetudinem metropolitanae ecclesiae Capuanae</i> . Christianus Preller, Capua 1489.
Carcassonne	[<i>Breviarium Carcassonnense</i>]. 1350 körül. Paris, Bibliothèque nationale de France, Lat. 1036
Cassino	<i>Breviarium monasticum iuxta ritum et morem monachorum Ordinis Sancti Benedicti de observantia Casinensis congregationis alias sanctae Iustinae</i> . Iacobus de Lecho Penzio, Venezia 1513.
Châlons	[<i>Breviarium notatum Cathalaunense. Pars hiemalis</i>]. 1350 körül. Paris, Bibliothèque nationale de France, Lat. 1269
Eichstätt	<i>Breviarum Eystetensis iussu reverendissimi ac illustrissimi principis ac domini domini Martini episcopi Eystetensis etc. editi pars hiemalis</i> . Wolfgangus Eder, Ingolstadt 1589.
Elna	<i>Breviarium secundum consuetudinem Elnensis ecclesiae</i> . Ioannes Rosembach, Perpignan 1500.
Erfurt	<i>Breviarium dicendarum canonicarum horarum ad morem Seueriani Collegii Erphordiensis</i> . Petrus II Schöffler der Jüngere, Mainz 1518.
Esztergom	<i>Psalterium Davidis chorale secundum consuetudinem Strigoniensis ecclesiae</i> . Petrus Liechtenstein, Venezia 1523. Kiad. SZOLIVA Gábor OFM: <i>Psalterium Strigoniense Venetii</i> 1523. <i>Psalterium Nicolai Olahi</i> . MTA BTK, Budapest 2015. (Musicalia Danubiana 25)
Évora	<i>Breviarium divinarum officiorum iuxta ritum sanctae Eborensis ecclesiae</i> . Lodovicus Rodrigues, Lisboa 1548.
Freising	<i>Ordo psalterii pro horis canonicis secundum rubricam chori ecclesiae Frisingensis</i> . Erhardus Ratdolt, Augsburg 1491.
Fréjus	<i>Breviarium secundum usum ecclesiae cathedralis Foroiuliensis</i> . Iacobinus Suigus —Nicolaus Benedict, Torino 1495.
Halberstadt	<i>Breviarum dioecesis Halberstadensis pars aestivalis</i> . Ioannes der Ältere Prüss, Strasbourg 1510.
Köln	<i>Breviarium secundum sacrosanctae ecclesiae Coloniensis maioris consuetudinem</i> . Hermannus de Ketwich Bungart, Köln 1500.
Konstanz	<i>Kalendarium, psalterium, hymni, breviarium, commune sanctorum iuxta chorum ecclesiae Constantiensis</i> . Erhardus Ratdolt, Augsburg 1501.
Kraków	<i>Breviarium secundum usum insignis ecclesiae Cracoviensis</i> . Ioannes Haller, Kraków 1507.
Lleida	<i>Breviarium secundum Illerdensis ecclesiae consuetudinem</i> . Henricus Botel, Lleida 1479.
Lund	<i>Breviarium Lundense nuper revisum atque castigatum</i> . Ioannes Philippe, Paris 1517.
Lyon	<i>Breviarium camerae ad usum ecclesiae Lugdunensis</i> . Ioannes Carcan, Lyon 1498.
Magdeburg	<i>Canonicarum horarum liber secundum ordinem rubricae sanctae ecclesiae Magdeburgensis</i> . Georgius Stuchs de Sulzbach, Nürnberg 1514.
Mainz	[<i>Breviarium Moguntinum</i>]. Ioannes Grüniger, Strasbourg 1487.
Meißen	<i>Breviarium iuxta veram rubricam ingenuae ecclesiae Misnensis</i> . Melchior Lotter senior, Leipzig 1517.
OCarm	<i>Breviarium Carmelitarum</i> . Lucantonius I. Giunta senior et heredes, Venezia 1543.
OCist	<i>Breviarium Cisterciense</i> . Michael-Antonius David senior, Paris 1752.
Odense	[<i>Breviarium Ottoniense</i>]. Iacobus Wolff de Pforzheim, Basel 1510 körül.
Olmütz	[<i>Breviarium Olomucense</i>]. Ioannes Grüniger, Strassburg 1499.
OP	<i>Breviarium Ordinis Praedicatorum Sancti Dominici</i> . Iacobus Wolff de Pforzheim, Basel 1492.
OPraem	<i>Breviarium secundum ordinem Praemonstratensem</i> . Mauritius Brandis, Magdeburg 1504.
Orléans	<i>Breviarium dioecesis Aurelianensis ...</i> Ioannes Kerbriant, Orléans 1542.
OSPPE	<i>Breviarium Ordinis Fratrum Eremitarum Sancti Pauli Primi Eremitae</i> . Petrus Liechtenstein, Venezia 1540.

OT	<i>Breviarium secundum notulam et ritum dominorum Theutonicorum.</i> Iacobus Wolff de Pforzheim, Basel 1500.
Párizs	[<i>Breviarium Parisiense</i>]. Thielmanus I. Kerver, Paris 1500 után.
Passau	<i>Psalterium et breviarium secundum chorum ecclesiae Pataviensis.</i> Erhardus Ratdolt, Augsburg 1490.
Prága	<i>Breviarium horarum canonicarum secundum veram rubricam ecclesiae archiepiscopatus Pragensis.</i> Georgius Stuchs de Sulzbach, Nürnberg 1502.
Róma	<i>Psalterii ordo cum hymnis canticis et antiphonis iuxta ritum quem Romana servat ecclesia.</i> Nicolaus Girardengo, Venezia 1482.
Roskilde	<i>Breviarium Roschcildense nuper summa diligentia revisum atque castigatum.</i> Ioannes Philippe, Paris 1517.
Rouen	<i>Breviarium ad usum Rothomagensis.</i> [Guillelmus Le Talleur] — Martinus Morin, Rouen 1491.
Salisbury	<i>Breviarii ad usum insignis ecclesiae Sarum.</i> Claudius Chevallon — Franciscus Regnault, Paris 1531. Kiad. Francis PROCTER — Christopher WORDSWORTH: <i>Breviarium ad usum insignis ecclesiae Sarum I–III.</i> Typis atque impensis almae matris Academiae, Cambridge 1879.
Salzburg	[<i>Breviarium Salisburgense</i>]. Nicolaus de Frankfordia, Venezia 1482.
Santiago	<i>Breviarium almae ecclesiae Compostellanae.</i> Matthaeus Gast, Salamanca 1569.
Schleswig	<i>Liber breviarium secundum ordinarium ritum ac consuetudinem ecclesiae et dioecesis Slesz-vicensis.</i> Thomas Kees — Guillelmus Marchand, Paris 1512.
Skara	<i>Actus sacerdotales breviarii Scarensis.</i> Georgius Stuchs de Sulzbach, Nürnberg 1498.
Soissons	<i>Breviarium secundum usum insignis ecclesiae Suessionensis. Pars hiemalis.</i> Reginaldus I. Chaudière, Paris 1534.
Speyer	<i>Incipit ordo psalterii secundum usum ecclesiae Spirensis.</i> Petrus II Schöffler der Jüngere, Speyer 1515.
Strängnäs	[<i>Breviarium Strengnense</i>]. Ioannes Fabri, Stockholm 1495.
Toledo	<i>Psalterium secundum usum sanctae ecclesiae Toletanae.</i> Arnaldus Guillelmus Brocar, Alcalá de Henares 1515.
Tournai	<i>Breviarium dioecesis Tornacensis.</i> Ioannes de Gorlicz Hgman (kiadó), Paris 1497.
Trier	<i>Breviarium Treverense.</i> Iacobus Wolff de Pforzheim, Basel 1501.
Trondheim	<i>Breviarium ad usum ritumque sacrosanctae Nidrosiensis ecclesiae.</i> Ioannes Kerbriant — Ioannes Bienayse, Paris 1519. Kiad. <i>Breviaria ad usum ritumque sacrosanctae Nidrosiensis ecclesiae.</i> Børsum, Oslo 1964.
Uppsala	<i>Breviarium Upsalense.</i> Ioannes Fabri et vidua, Stockholm 1496.
Utrecht	[<i>Breviarium Traiectense</i>]. Petrus Os van Breda, Zwolle 1487.
Vienne	<i>Breviarium secundum usum et consuetudinem sanctae ecclesiae Viennensis.</i> Ioannes Neumeister, Lyon 1489.
Windesheim	<i>Breviarium canonicorum regularium secundum ordinarium capituli de Windesim.</i> [Regulieren in Den Hem], Schoonhoven 1499.
Würzburg	<i>Breviarii Herbipolensis pars hiemalis.</i> Iacobus Wolff de Pforzheim — Ioannes Rynmann von Öhringen, Basel—Augsburg 1509.
York	<i>Ordo breviarii secundum morem et consuetudinem ecclesiae Eboracensis Anglicanae.</i> Ioannes Hamann de Landaw, Venezia 1493. Kiad. Stephen Willoughby LAWLEY: <i>Breviarium secundum usum ecclesiae Eboracensis I–II.</i> Andrews & Co., Durham 1880. (Surtees Society 71, 75)
Zágráb	<i>Breviarium secundum usum ecclesiae Zagradiensis.</i> Erhardus Ratdolt, Venezia 1484.
Zaragoza	<i>Breviarium ecclesiae Caesaraugustanae.</i> Franciscus Girardengo, Venezia 1496.

Áttekintő táblázat

	I-IX D-S	C D-S	V D	V f2-S
Lyon	×	Sorozat	×	×
Vienne	×	Sorozat	×	×
Bamberg	Sorozat	Iesu/Te lucis	×	×
Augsburg	Sorozat	Te lucis	×	×
Freising	Sorozat	Te lucis	×	×
Passau	Sorozat	Te lucis	×	×
Eichstätt	Sorozat	Te lucis	×	×
Würzburg	Sorozat	Iesu/Te lucis	×	×
Utrecht	Sorozat	Iesu/Te lucis	Deus/O lux	×
Speyer	Sorozat	Iesu/Te lucis	O lux	×
Meißen	Sorozat	Te lucis	O lux	×
Bressanone	Sorozat	Te lucis	O lux	×
Trier	Sorozat	Te lucis	O lux	Lucis
Bázel	Sorozat	Te lucis	Deus/O lux	Sorozat
Halberstadt	Sorozat	Te lucis	O lux	Sorozat
Mainz	Sorozat	Te lucis	O lux/Lucis	Lucis
Erfurt	Sorozat	Te lucis	O lux/Lucis	Lucis
Magdeburg	Sorozat	Te lucis	O lux	Sorozat
Köln	Sorozat	Christe/Te lucis	O lux	Sorozat
Cambrai	Sorozat	Christe/Te lucis	Deus/O lux	Sorozat
Châlons	Sorozat	Te lucis	Deus	Sorozat
Esztergom	Sorozat	Te lucis	Deus/O Pater	Sorozat
Zágráb	Sorozat	Te lucis	Deus/O Pater	Sorozat
Orléans	Sorozat	Te lucis	O lux	O lux
Párizs	Sorozat	Te lucis	O lux	O lux
OCist	Sorozat	Te lucis	O lux	Deus
Prága	Sorozat	Te lucis	Deus	Sorozat
Windesheim	Sorozat	Te lucis	Deus	Sorozat
OPraem	Sorozat	Te lucis	Deus/O lux	Sorozat
Aberdeen (Trin)	Sorozat	Salvator/Te lucis	O lux	Lucis
Salisbury (Trin)	Sorozat	Salvator/Te lucis	O lux	Lucis
Beauvais	Sorozat	Salvator/Te lucis	Deus	O lux
Bourges	Sorozat	Te lucis	O lux	Lucis
Soissons	Sorozat	Te lucis	O lux	Lucis
Fréjus	Sorozat	Te lucis	O lux	Lucis
OP	Sorozat	Te lucis	O lux	Lucis

	L <i>D</i>	L <i>f2-S</i>	M <i>D</i>	M <i>f2-S</i>
Lyon	×	×	×	×
Vienne	×	×	×	×
Bamberg	×	×	×	×
Augsburg	×	×	×	×
Freising	×	×	×	×
Passau	×	×	×	×
Eichstätt	×	×	×	×
Würzburg	×	×	×	×
Utrecht	×	×	×	×
Speyer	×	×	×	×
Meißen	×	×	×	×
Bressanone	×	×	×	×
Trier	×	×	×	×
Bázel	×	×	×	×
Halberstadt	×	×	×	×
Mainz	Ecce iam	Ecce iam	×	×
Erfurt	Ecce iam	Ecce iam	×	×
Magdeburg	Nocte	Nocte	×	×
Köln	×	<i>Sorozat</i>	×	×
Cambrai	Aeterne/Ecce iam	<i>Sorozat</i>	×	×
Châlons	Ecce iam	<i>Sorozat</i>	×	×
Esztergom	Ecce iam	<i>Sorozat</i>	×	×
Zágráb	Ecce iam	<i>Sorozat</i>	×	×
Orléans	Ecce iam	Ecce iam	Nocte	×
Párizs	Ecce iam	Ecce iam	Nocte	×
OCist	Splendor	Splendor	Aeterne	Aeterne
Prága	Ecce iam	Aeterna	Nocte	Consors
Windesheim	Ecce iam	Aeterna	Nocte	Consors
OPraem	Ecce iam	Aeterna	Nocte	Consors
Aberdeen (Trin)	Aeterne/Ecce iam	Ecce iam	Nocte	Nocte
Salisbury (Trin)	Aeterne/Ecce iam	Ecce iam	Nocte	Nocte
Beauvais	Aeterne	Ecce iam	Primo	Nocte
Bourges	Aeterne/Ecce iam	Ecce iam	Primo	Nocte
Soissons	Ecce iam	Ecce iam	Primo	Nocte
Fréjus	Aeterne/Ecce iam	×	Primo	Nocte
OP	Ecce iam	×	Nocte	Nocte

	I-IX D-S	C D-S	V D	V f2-S
Olmütz	<i>Sorozat</i>	Te lucis	Deus	<i>Sorozat</i>
OT	<i>Sorozat</i>	Te lucis	O lux	Lucis
Évora	<i>Sorozat</i>	Te lucis	O lux	Lucis
Tournai	<i>Sorozat</i>	Christe/Te lucis	Deus	<i>Sorozat</i>
OSPPE	<i>Sorozat</i>	Te lucis	Deus/O Pater	<i>Sorozat</i>
Aberdeen (Ep)	<i>Sorozat</i>	Salvator/Te lucis	Deus/O lux	<i>Sorozat</i>
Salisbury (Ep)	<i>Sorozat</i>	Salvator/Te lucis	Deus/O lux	<i>Sorozat</i>
Lund	<i>Sorozat</i>	Iesu/Te lucis	Deus	<i>Sorozat</i>
Krakkó	<i>Sorozat</i>	Te lucis	Deus	<i>Sorozat</i>
Aarhus	<i>Sorozat</i>	Iesu/Te lucis	Deus/O lux	<i>Sorozat</i>
Odense	<i>Sorozat</i>	Iesu/Te lucis	Deus/O lux	<i>Sorozat</i>
Roskilde	<i>Sorozat</i>	Iesu/Te lucis	Deus/O lux	<i>Sorozat</i>
Salzburg	<i>Sorozat</i>	Iesu/Te lucis	Deus/O lux	<i>Sorozat</i>
Skara	<i>Sorozat</i>	Iesu/Te lucis	Deus/O lux	<i>Sorozat</i>
Uppsala	<i>Sorozat</i>	Iesu/Te lucis	Deus/O lux	<i>Sorozat</i>
Rouen	<i>Sorozat</i>	Salvator/Te lucis	Deus/O lux	<i>Sorozat</i>
Konstanz	<i>Sorozat</i>	Te lucis	Deus/O lux	<i>Sorozat</i>
Trondheim	<i>Sorozat</i>	Te lucis	Deus/O lux	<i>Sorozat</i>
Schleswig	<i>Sorozat</i>	Iesu/Te lucis	Deus/O lux	<i>Sorozat</i>
Strängnäs	<i>Sorozat</i>	Iesu/Te lucis	Deus/O lux	<i>Sorozat</i>
Amiens	<i>Sorozat</i>	Te lucis	Deus/O lux	<i>Sorozat</i>
Toledo	<i>Sorozat</i>	Christe/Te lucis	O lux	<i>Sorozat</i>
Braga	<i>Sorozat</i>	Christe/Te lucis	O lux	<i>Sorozat</i>
OCarm	<i>Sorozat</i>	Salvator/Te lucis	O lux	<i>Sorozat</i>
Aix	<i>Sorozat</i>	Te lucis	O lux	<i>Sorozat</i>
Auxerre	<i>Sorozat</i>	Te lucis	O lux	<i>Sorozat</i>
Burgos	<i>Sorozat</i>	Te lucis	O lux	<i>Sorozat</i>
Cahors	<i>Sorozat</i>	Te lucis	O lux	<i>Sorozat</i>
Capua	<i>Sorozat</i>	Te lucis	O lux	<i>Sorozat</i>
Lleida	<i>Sorozat</i>	Te lucis	O lux	<i>Sorozat</i>
Róma	<i>Sorozat</i>	Te lucis	O lux	<i>Sorozat</i>
Santiago	<i>Sorozat</i>	Te lucis	O lux	<i>Sorozat</i>
Zaragoza	<i>Sorozat</i>	Te lucis	O lux	<i>Sorozat</i>
Elna	<i>Sorozat</i>	Te lucis	O lux	<i>Sorozat</i>
Arles	<i>Sorozat</i>	Te lucis	O lux	<i>Sorozat</i>
Beaune	<i>Sorozat</i>	Te lucis	O lux	<i>Sorozat</i>
Carcassonne	<i>Sorozat</i>	Te lucis	O lux	<i>Sorozat</i>
Cassino	<i>Sorozat</i>	Te lucis	O lux	<i>Sorozat</i>
York	<i>Sorozat</i>	Te lucis	Deus/O lux	<i>Sorozat</i>

	L <i>D</i>	L <i>f2-S</i>	M <i>D</i>	M <i>f2-S</i>
Olmütz	Ecce iam	×	Nocte	Nocte
OT	Ecce iam	Ecce iam	Nocte	Nocte
Évora	Aeterne/Ecce iam	×	Primo/Nocte	Nocte
Tournai	Aeterne/Ecce iam	<i>Sorozat</i>	Primo/Nocte	<i>Sorozat</i>
OSPPE	Ecce iam	<i>Sorozat</i>	Nocte	<i>Sorozat</i>
Aberdeen (Ep)	Aeterne/Ecce iam	<i>Sorozat</i>	Primo	<i>Sorozat</i>
Salisbury (Ep)	Aeterne/Ecce iam	<i>Sorozat</i>	Primo	<i>Sorozat</i>
Lund	Aeterne/Ecce iam	<i>Sorozat</i>	Primo/Nocte	<i>Sorozat</i>
Krakkó	Aeterne/Ecce iam	<i>Sorozat</i>	Primo/Nocte	<i>Sorozat</i>
Aarhus	Aeterne/Ecce iam	<i>Sorozat</i>	Primo/Nocte	<i>Sorozat</i>
Odense	Aeterne/Ecce iam	<i>Sorozat</i>	Primo/Nocte	<i>Sorozat</i>
Roskilde	Aeterne/Ecce iam	<i>Sorozat</i>	Primo/Nocte	<i>Sorozat</i>
Salzburg	Aeterne/Ecce iam	<i>Sorozat</i>	Primo/Nocte	<i>Sorozat</i>
Skara	Aeterne/Ecce iam	<i>Sorozat</i>	Primo/Nocte	<i>Sorozat</i>
Uppsala	Aeterne/Ecce iam	<i>Sorozat</i>	Primo/Nocte	<i>Sorozat</i>
Rouen	Aeterne/Ecce iam	<i>Sorozat</i>	Primo/Nocte	<i>Sorozat</i>
Konstanz	Aeterne/Ecce iam	<i>Sorozat</i>	Primo/Nocte	<i>Sorozat</i>
Trondheim	Aeterne/Ecce iam	<i>Sorozat</i>	Primo/Nocte	<i>Sorozat</i>
Schleswig	Aeterne/Ecce iam	<i>Sorozat</i>	Primo/Nocte	<i>Sorozat</i>
Strängnäs	Aeterne/Ecce iam	<i>Sorozat</i>	Primo/Nocte	<i>Sorozat</i>
Amiens	Aeterne/Ecce iam	<i>Sorozat</i>	Primo/Nocte	<i>Sorozat</i>
Toledo	Aeterne/Ecce iam	<i>Sorozat</i>	Primo/Nocte	<i>Sorozat</i>
Braga	Aeterne/Ecce iam	<i>Sorozat</i>	Primo/Nocte	<i>Sorozat</i>
OCarm	Aeterne/Ecce iam	<i>Sorozat</i>	Primo/Nocte	<i>Sorozat</i>
Aix	Aeterne/Ecce iam	<i>Sorozat</i>	Primo/Nocte	<i>Sorozat</i>
Auxerre	Aeterne/Ecce iam	<i>Sorozat</i>	Primo/Nocte	<i>Sorozat</i>
Burgos	Aeterne/Ecce iam	<i>Sorozat</i>	Primo/Nocte	<i>Sorozat</i>
Cahors	Aeterne/Ecce iam	<i>Sorozat</i>	Primo/Nocte	<i>Sorozat</i>
Capua	Aeterne/Ecce iam	<i>Sorozat</i>	Primo/Nocte	<i>Sorozat</i>
Lleida	Aeterne/Ecce iam	<i>Sorozat</i>	Primo/Nocte	<i>Sorozat</i>
Róma	Aeterne/Ecce iam	<i>Sorozat</i>	Primo/Nocte	<i>Sorozat</i>
Santiago	Aeterne/Ecce iam	<i>Sorozat</i>	Primo/Nocte	<i>Sorozat</i>
Zaragoza	Aeterne/Ecce iam	<i>Sorozat</i>	Primo/Nocte	<i>Sorozat</i>
Elna	Aeterne/Ecce iam	<i>Sorozat</i>	Primo/Nocte	<i>Sorozat</i>
Arles	Aeterne/Ecce iam	<i>Sorozat</i>	Primo/Nocte	<i>Sorozat</i>
Beaune	Aeterne/Ecce iam	<i>Sorozat</i>	Primo/Nocte	<i>Sorozat</i>
Carcassonne	Aeterne/Ecce iam	<i>Sorozat</i>	Primo/Nocte	<i>Sorozat</i>
Cassino	Aeterne/Ecce iam	<i>Sorozat</i>	Primo/Nocte	<i>Sorozat</i>
York	Ecce iam	<i>Sorozat</i>	Primo/Nocte	<i>Sorozat</i>

te dñe: neqz omnes qui descendunt in infernū. Sed nos qui viuimus benedicimus dño: ex hoc nunc ⁊ vsqz in seculum. Gloria. *Alī.* Domus iacob de populo barbaro. *Alīa añ.* Nos qui viuimus benedicimus dño. *Capitulum.* *Alī.* Dominus dirigat corda ⁊ corpora nostra in caritate dei ⁊ paciencia xpi. *Beo g. v.* Dirigat dñe ad te orō mea. Sicut incensum in cōspectu tuo. *Ad magt añ* ex euangelio cum collecta dñicali. *Seria scōa ad vesp̄as añ.* Inclinauit. *Alēi qm̄* exaudiet dñs: vocem orationis mee. Quia inclinauit aurem suam mibi: et in diebus meis inuocabo. *Alēi* dedit me dolores mortis: ⁊ picula inferni inuenerūt me. *Alēi* tributionē ⁊ dolores inueni: ⁊ nomen dñi inuocaui. *Alēi* in medio tui pietatē. Gloria. *Alī.* Credidi propter qđ locutus sum. *Alī.* Laudate dominum. *Psalmus.* *Alī.* Laudate dñm omnes gentes laudate euz omnes populi. Quoniā cōfirmata est super nos misericordia ei ⁊ veritas dñi manet in eternū. Gloria. *Alī.* Laudate dñm omnes gentes. *Alī.* Clamauit dñm cum tribularet clamauit ⁊ exaudivit me. Oñe libera aiam meā a labijs iniquis: ⁊ a lingua dolosa. Quid det tibi aut quid apponatur tibi ad linguam dolosam. Sagitte potentis accute: cū carbonibus desolatorijs. Ne mihi quia incolatus meus prolongatus est: habitauit cum habitantib⁹ cedar: multū incola fuit anima mea. Quib⁹ his qui oderunt pacem eram pacificus cū loquebar illis impugnabant me gratis. Gloria. *Alī.* Clamauit ⁊ exaudivit me. *Alī.* Auxilium meum. *Psalmus.*

Közvasárnapi vesp̄as himnusz nélkül a passau breviáriumban (32^r)

b⁹: ab incursu et demonio meridiano. Cadent a latere tuo mille ⁊ decem milia a dextris tuis: ad te autē non appropinquabit. *Alēi* erūta: men oculis tuis cōsiderabis: et retributionē peccatorum videbis. *Alēi* tu es dñe spes mea: altissimū posuisti refugiu tuū. Non accedat ad te malū ⁊ flagellū: nō appropinquabit tabernaculo tuo. *Alēi* angelis suis mādauit de te: et custodiant te ī oib⁹ vīs tuis. *Alēi* in manib⁹ portabunt te: ne forte offendas ad lapidationē meam. *Capitulum.* *Alēi* in nobis es dñe: et nomē sanctū tuū gloriosum iuocatū est sup nos: ne derelinquas nos dñe de⁹ nī. *Be.* In man⁹ tuas domie: Cōmēdo sp̄m meū. *In ma. v.* Redemisti me domie de⁹ x̄itatis. Cōmēdo. Gloria. *In man⁹ tuas dñe.* *Alēi* hymnus in lhereme. *Alēi* Iesu saluator sc̄i: verbus p̄ris altissimi: lux lucis uisibilis: custos tuorū puigil. Tu fabricator oim⁹ discretor atqz t̄pm: fessa labore corpora noctis dēte recrea

A téli időszak kompletóriumhymnuszának kezdete a lundi breviáriumban (49^r)